

Uniwersytet Warszawski
Wydział Neofilologii

ACTA PHILOLOGICA

46

Warszawa 2015

Liczebniki w językach ugrofińskich

Nazwy liczb należą do podstawowej warstwy słownictwa, stosunkowo mało podatnej na zmiany. Z tego względu zasadnym jest omówienie tej grupy wyrazów w językach należących do jednej rodziny, nawet jeśli od wieków rozwijają się one we wzajemnej izolacji, jak ma to miejsce w przypadku rodziny ugrofińskiej. Należące do niej języki dzieli się na dwie główne grupy:

- 1) ugrofijską (węgierski i 2 języki obi-ugryjskie: mansyjski i chantyjski)
- 2) i fińskopermską, do której należą:
 - języki permskie (udmurcki, komi-zyriański, komi-permiacki),
 - wołżańskie (maryjski i 2 mordwińskie: erzja i moksza),
 - bałtyckofińskie (fiński, estoński, karelski, liwoński, wotycki, wepski, izorski)
 - i saamskie (zwane lapońskimi)¹.

W swojej analizie skupiam się na systemowych zależnościach pomiędzy poszczególnymi liczebnikami, na ich etymologii i sposobie tworzenia nazw złożonych. Nie zajmuję się problemami ich odmiany gramatycznej (języki ugrofińskie charakteryzują się aglutynacją i bogactwem form gramatycznych, np. przypadków) czy kwestiami ortograficznymi (takimi jak pisownia łączna, rozdzielna lub z dywizem). Większość mniejszych języków ugrofińskich jest mocno zróżnicowana dialektalnie, zazwyczaj podają jednak tylko jedną formę dla danego języka, natomiast w przypadku, gdy jakaś forma występuje tylko w jednym dialekcie, jest to odpowiednio zaznaczone w tekście. Wyrazy pochodzące z języków zapisywanych cyrylicą podaję w transkrypcji łacińskiej. Określenia typu *prajęzyk*, *prasłowo* odnoszą się do języka praugrofińskiego. Znak 3 w rekonstrukcjach oznacza bliżej niesprecyzowaną samogłoskę. Kreski pionowej lub podkreślenia używam w razie potrzeby do wydzielenia morfemów w wyrazach złożonych. Przy omawianiu pochodzenia poszczególnych liczebników – jeśli nie zazaczyłem inaczej – odwołuję się do wymienionych w osobnej części bibliografii słowników etymologicznych, odpowiednio: węgierskiego pod redakcją Benkő (1967–1984), fińskiego pod redakcją Itkonena i Kulonen (1992–2000) oraz ogólnouralskiego redagowanego przez Rédeiego (1986–1989).

Ponieważ wszystkie omawiane języki posługują się systemem pozycyjnym dziesiętnym, analizie poddałem jedynie liczebniki wpisujące się w ten system, pominąłem wyrażenia takie jak *tuzin* (węg. *tucat*, fiń. *tusina*, est. *tosin*, udmurcki rusycyzm *đužina* itd.), które zresztą i tak są jedynie rzadkimi synonimami regularnych nazw.

1 W dalszej części artykułu posługuję się przy podawaniu przykładów skrótami polskich nazw tych języków, przy czym *komi* oznacza język komi-zyriański (wyraźnie liczniejszy od komi-permiackiego). Przykłady lapońskie pochodzą z największego języka saamskiego – z języka północnolapońskiego.

1. Niepodzielne słowotwórczo liczebniki w językach ugrofińskich

Dla języka praugrofińskiego można zrekonstruować wspólne nazwy sześciu pierwszych kolejnych liczb naturalnych oraz nazwę setki. Należy wszakże uczynić zastrzeżenie, że węg. *egy* i chant. *ij*, *it* (1) wprawdzie również należą do rdzennej warstwy słownictwa, mają jednak pochodzenie inne niż równoznaczne liczebniki w pozostałych językach ugrofińskich – wywodzą się od praugrofińskiego zaimka wskazującego bliższego **e-* (ten)², skontrastowanego z zaimkiem wskazującym dalszym **mu* (tamten), z którego powstały m.in. węg. liczebnik porządkowy *második* (2.), (por. część 4.).

1.1. Od jednego do sześciu

Poniżej podaję formy rekonstruowane i przykłady liczebników głównych 1–6 w wybranych współczesnych językach ugrofińskich:

1. **ikte* / **ükte* (mans. *akwa*, *akw*, komi *ęfik*, udm. *odig*, erz. *vejke*, mok. *fkä*, mari *ik*, *ikte*, lap. *okta*, est. *üks*, liw. *ikš*, fiń. *yksi*, kar. *üksi*)
2. **kakta* / **käktä* (węg. *két*, *kettő*, mans. *kit*, *kitjy*, chant. *kät*, *kätən*, perm. *kj̄k*, mord. *kavto*, mar. *kok*, *kokät*, lap. *guokta*, est. *kaks*, wot. *kahs*, fiń. *kaksi*)
3. **kolme* / **kulme* (węg. *három*, mans. *χūrum*, chant. *χuləm*, komi *kujim*, udm. *kwiń*, mord. *kolmo*, mar. *kum*, *kumät*, lap. *golbma*, est. *kolm*, liw. *kuolm*, fiń. *kolme*, weps. *kuume*)
4. **neljä* / **neljä* (węg. *négy*, mans. *ńila*, chant. *ńäl*, komi *ńol*, udm. *ńj̄l*, mord. *ńile*, mar. *näl*, *nälät*, lap. *njeallje*, est. *neli*, liw. *nēļa*, fiń. *neljä*)
5. **witte* (węg. *öt*, mans. *at*, chant. *wet*, komi *vit*, udm. *viť*, mord. *vite*, mar. *wiz*, *wizät*, lap. *vihtta*, est. *viis*, fiń. *viisi*, kar. *viiži*)
6. **kutte* (węg. *hat*, mans. *χōt*, chant. *χut*, komi *kvajt*, udm. *kwat*, mord. *koto*, mar. *kut*, *kuđät*, lap. *guhntta*, est. *kuus*, fiń. *kuusi*, weps. *kuž*)

1.2. Formy atrybutywne i predykatywne

Już na przykładzie przytoczonych liczebników można zauważyć pewną interesującą cechę: występowanie w niektórych językach ugrofińskich par nazw tych samych liczb. Najbardziej kompletny pod tym względem jest system liczebnikowy języka maryjskiego, gdzie każda nazwa jedności (1–9) występuje w dwóch wersjach – krótszej i dłuższej, to samo dotyczy liczebników złożonych, gdzie nazwa jedności jest ostatnim członem (Pomozi, 2000, s. 245–247). W językach obi-ugryjskich to rozróżnienie obejmuje już tylko dwa pierwsze liczebniki: masyjskie *akw*, *akwa* (1), *kit*, *kitjy* (2) i chantyjskie *ij*, *it* (1), *kät*, *kätən* (2), a w języku węgierskim dwie formy ma tylko liczebnik 2 (*két* lub *kettő*). Nie są to jednak synonimy pełne – wybór jednego z nich jest wymuszony przez funkcję, jaką w zdaniu pełni dany liczebnik: formy krótsze są używane w roli przydawki, a dłuższe wówczas, gdy liczebnik występuje samodzielnie (np. jako orzeczenie lub przy wyliczaniu). W języku węgierskim, ze względu na podobieństwo fonetyczne wyrazów *két* (2) i *hét* (7), czasami – dla uniknięcia niejednoznaczności – stosuje się formę dłuższą nawet w sytuacjach, które normalnie wymagają użycia formy krótkiej, np. *kettőszáz* zamiast prawidłowego *kétszáz* (200), por. hasło „kettőszáz” w słowniku MÉKSZ (Csábi 2006, s. 660).

2 W językach ugrofińskich nie występuje gramatyczna kategoria rodzaju, dla przejrzystości przy objaśnianiu znaczeń ograniczam się do podania polskiego wyrazu w rodzaju męskim.

1.3. Dwojaka siódemka

Sposób nazywania liczby 7 jest jedną z wielu cech odróżniających dwie grupy języków ugrofińskich. W językach ugryjskich na jej nazwanie używa się kontynuantów *θäpt̩ / *säpt̩ (węg. *hét*, mans. *sāt*, chant. *lapət*), w fińskopermskich – *śe'ŋcēmä (komi *śižim*, udm. *śižim*, mord. *śišem*, mar. *šəm*, *šəmät*, est. *seitse*, fiń. *seitsemän*). Najprawdopodobniej oba mają ostatecznie pochodzenie indoeuropejskie (*septəm), przy czym w przypadku wyrazu ugryjskiego łatwiej jest stosunkowo dokładnie wskazać źródło tego zapożyczenia – języki irańskie. W języku węgierskim wyraz ten powinien dać postać z nagłosem samogłoskowym (*ét), ponieważ ugrofińskie nagłosowe *s- w wyrazach węgierskich regularnie zanika, np. *säne (powietrze) → ég (niebo). Nieoczekiwaną formę *hét* wyjaśnia się wpływem wymienianego w wyliczeniach przed nim liczebnika *hat* (6).

1.4. Nazwy setki

We wszystkich językach ugrofińskich liczebnik 100 jest kontynuantem tego samego prasłowa: *śata (węg. *száz*, chant. *sat*, komi *śo*, udm. *śu*, mord. *śado*, mar. *šüdü*, lap. *čuod̩i*, est. *sada*, fiń. *sata*), będącego wczesnym zapożyczeniem indoeuropejskim do prajęzyka ugrofińskiego. W dialekcie lapońskim z Wefsen kontynuant tego wyrazu występował w zmienionym znaczeniu (tysiąc) (Rédei, 1988, s. 467), natomiast w języku mamsyjskim *śata wyewoluowało do formy *sāt*, tożsamej pod względem fonetycznym liczebnikowi *sāt* (7). Problem wywołany tą skądinąd niespotykaną w systemach liczebników homonimią Mansowie rozwiązują poprzedzając wyraz *sāt* (100) przymiotnikiem *jan̩j* (duży, wielki) (Kálmán, 1976, s. 49), chyba że kontekst jednoznacznie wskazuje, iż chodzi o znaczenie '100'; okoliczność taka zachodzi np. przy określaniu kolejnych wielokrotności stu³: χ̩ūrum *sāt* (3 × 100 = 300), przypisanie temu połączeniu znaczenia 3 × 7 byłoby dziwne, ponieważ 7 nie jest bazą systemu liczbowego w żadnym języku ugrofińskim.

1.5. Nazwy tysiąca i większych liczb

Liczebnik 1000 w językach ugryjskich i permskich stanowi niezależne zapożyczenie z języków irańskich: węg. *ezer*, mans. *soṯar*, chant. *śōrəs*, perm. *śurs*; natomiast w językach bałtyckofiińskich, lapońskich i najprawdopodobniej wołżańskich – z bałtyjskich, np. fiń. i est. *tuhāt*, lap. *duhāt*, mar. *tüžem*, mord. *tožan̩* (por. litewskie *tūkstantis*, łotewskie *tūkstotis*). Najnowsze są zapożyczenia z języka rosyjskiego: komi *tışaća* i erz. *tišča*, przy czym występują one w tych językach jako synonimy zapożyczeń starszych (*śurs* i *tožan̩*). Ponadto w języku maryjskim występują osobne nazwy na 10 tysięcy (*tümet*), milion (*amion*) i miliard (*kamšsâr*)⁴.

3 W językach ugrofińskich zasadniczo nie używa się po liczebnikach redundantnego sufiksu liczby mnogiej (por. cz. 2.1.), chociaż są od tej reguły wyjątki, np. w mordwińskich przy podawaniu wielokrotności setek i tysięcy liczebniki te występują w liczbie mnogiej: *kavto (2) × śado (100) = kavtośadt* (200), *kolmo (3) × tožan̩ (3000) = kavto tožat* (2000), *koto (6) × tišča (6000) = koto tiščāt* (6000).

4 Nazwy podaję za słownikiem internetowym *MarlaMuter* oraz maryjską wersją Wikipedii: http://marlamuter.com/muter/10_томан/амион, http://mhr.wikipedia.org/wiki/Шот_радам-влак.

1.6. Różne wyrazy oznaczające dziesięć

Wprawdzie wszystkie języki ugrofińskie posługują się systemem pozycyjnym dziesiętnym, brak w nich jednak jednego wspólnego wyrazu oznaczającego 10. W sumie w różnych językach ugrofińskich można wyróżnić aż osiem niespokrewnionych morfemów (wliczając w to zarówno sufiksy, jak i samodzielne wyrazy) o takim znaczeniu. Węgierskie *tíz* i permskie *das* to iranizmy, zapożyczone jednak niezależnie. W językach lapońskich, mansijskim i maryjskim wyraz *dziesięć* (odpowiednio: *logi*, *low* i *lu*) pochodzi od praugrofińskiego **luke*, którego kontynuanty są obecne w wielu językach ugrofińskich, najczęściej w znaczeniu czasownikowym (liczyć, czytać). Rdzenne pochodzenie mają również nazwy dziesiątki używane w językach bałtyckofińskich (fiń. *kymmenen*, est. *kümme*, liw. *kim*) oraz w mordwińskich (*kemeń*) – wywodzą się od prafińskowołżańskiego **küme-(ne)* (10). Nie znalazłem natomiast etymologii chant. *jan*, choć prawdopodobnie wyraz ten jest pochodzenia rodzimego (Gławan, 2006, 153). Znaczenie ‘10’ można ponadto przypisać kilku morfemom, które nie występują w żadnym języku ugrofińskim jako samodzielne wyrazy (por. 2.4.).

1.7. Niepodzielne nazwy dwudziestu i trzydziestu

W kilku językach ugrofińskich liczba 20 również jest wyrażana liczebnikiem, który nie jest w żaden sposób zależny od innych liczebników (ani 10, ani 2): węg. *húsz*, obi-ugr. *χus*, permskie *kjź* i mordwińskie *komś*. Wszystkie one są kontynuantami praugrofińskiego **kuśz* / **koje-čz* powiązanego etymologicznie z **koj(e)-mz* (człowiek, mężczyzna), od którego pochodzą: węg. *hím* (samiec), komi *komi* (Komi), mans. *χum* (mąż), selkupskie⁵ *kup* (człowiek). Przejście znaczeniowe człowiek → dwadzieścia wiąże się z sumą palców u rąk i u nóg. Nazwą niezależną jest też mans. *wāt* (30) o niejasnej etymologii.

2. Analityczne nazywanie dziesiątek (zasada mnożenia)

Większość liczebników nazywających kolejne wielokrotności dziesięciu jest jednak podzielna słowotwórczo. Wszystkie te liczebniki złożone (z wyjątkiem mans. *hólsāt* ‘80’ i *óntəlsāt* ‘90’, których strukturę omówię w części 3.4.) zostały zbudowane zgodnie z zasadą mnożenia odpowiednich jednostek i dziesięciu. Ze względu na to, jaki status ma ich drugi człon (oznaczający 10), można dokonać ich podziału na trzy grupy.

2.1. Użycie samodzielnego liczebnika dziesięć

Pierwsza obejmuje te liczebniki, które zawierają zwyczajny dla danego języka wyraz 10, czasem odmieniony (np. w partytywie liczby pojedynczej). W ten sposób tworzy się nazwy wszystkich kolejnych dziesiątek (20–90) w językach bałtyckofińskich i lapońskich:

fiń. *kaksi* (2) × *kymmenen* (10) = *kaksikymmentä* (20)

est. *neli* (4) × *kümme* (10) = *nelikümmend* (40)

Ponadto w ograniczonym zakresie ma on zastosowanie w języku chantyjskim (30–90), komi-zyriańskim (70–90) i mansijskim (70):

5 Selkupski to jeden z języków samojezdckich, które wraz z językami ugrofińskimi tworzą uralską rodzinę językową. W artykule nie zajmuję się jednak liczebnikami samojezdckimi, ponieważ wspólną etymologię z ugrofińskimi ma prawdopodobnie tylko liczebnik 2.

chant. $\chi ul\acute{a}m$ (3) \times $ja\eta$ (10) = $\chi ul\acute{a}mja\eta$ (30)

komi $k\acute{e}kjam\acute{i}s$ (8) \times das (10) = $k\acute{e}kjam\acute{i}s-das$ (80)

mans. $s\acute{a}t$ (7) \times low (10) = $s\acute{a}tlow$ (70)

W języku komi-permiackim w ten sposób nazywano dawniej nawet liczbę 100: *daś-jec-das* (dziesięć razy dziesięć) (Honti, 1993, za Suihkonen, 2001, s. 26).

2.2. Użycie sufiksów

Drugi sposób tworzenia nazw wielokrotności dziesięciu polega na użyciu przyrostka słowotwórczego, a więc kolejnego w systemie danego języka (po samodzielnym liczebniku 10) elementu oznaczającego 10. W przypadku języka węgierskiego może on – zgodnie z zasadą harmonii wokalicznej – przyjmować różne formy w zależności od postaci fonetycznej podstawy słowotwórczej, czyli w tym wypadku liczebników nazywających jednostki:

węg. $nyolc$ (8) + $-van$ (10) = $nyolcvan$ (80) – zarówno /o/, jak i /a/ są tylnojęzykowe, ale $kilenc$ (9) + $-ven$ (10) = $kilencven$ (90) – /i/ i /e/ są przedniojęzykowe.

Poza tym postać ta może niekiedy różnić się od nazwy danej jednostki w mianowniku

węg. $n\acute{e}gy$ (4) \rightarrow $negyven$ (40), mans. $\acute{r}\acute{i}la$ (4) \rightarrow $naliman$ (40), komi vit (5) \rightarrow $vetim\acute{i}n$ (50)

Według tej metody tworzy się większość nazw dziesiątek w języku węgierskim (40–90) i udmurckim (40–90) oraz część nazw w języku masyjskim (40–60) i komi-zyriańskim (30–60). Ponadto w języku węgierskim i w języku udmurckim liczebnik 30 jest utworzony również za pomocą sufiksu, ale innego niż użyty w nazwach pozostałych dziesiątek w tych językach. Z tegoż powodu, jak również ze względu na znaczną modyfikację fonetyczną nazwy jednostki (węg. $h\acute{a}rom$ ‘3’ – $harm\acute{i}nc$ ‘30’, udm. $kwi\acute{i}n$ ‘3’ – $kwam\acute{i}n$ ‘30’), wyrazy te zazwyczaj nie są traktowane przez rodzimych użytkowników tych języków jako przejrzyste pochodne odpowiednich nazw jednostek.

2.3. Użycie liczebnika 10 jako sufiksu

Stadium przejściowe reprezentują języki mordwińskie i język maryjski, ponieważ nazwy dziesiątek są w nich wyrażone za pomocą złożenia odpowiedniego liczebnika oznaczającego jednostkę (odpowiednio 3–9 lub 2–9) oraz regularnego dla danego języka liczebnika 10, który jednak ulega pewnej modyfikacji fonetycznej. W językach mordwińskich jest to udźwięcznienie $keme\acute{n}$ \rightarrow $-geme\acute{n}$, a w języku maryjskim – zharmonizowanie barwy samogłoski w wyrazie lu (10) z samogłoską nazwy odpowiedniej jednostki:

mord. $kolmo$ (3) \times $keme\acute{n}$ (10) = $kolo\acute{r}geme\acute{n}$ (30), $ve\acute{t}\acute{e}$ (5) \times $keme\acute{n}$ (10) = $ved\acute{g}eme\acute{n}$ (50),

mar. kok (2) \times lu (10) = $kolo$ (20), $n\acute{a}l$ (4) \times lu (10) = $n\acute{a}lle$ (40).

2.4. Trzy sufiksy o znaczeniu „10”

W liczebnikach ugrofińskich można zatem wyodrębnić trzy różne sufiksy (czy raczej grupy sufiksów występujących w różnych językach, ale mających wspólne pochodzenie) o wartości liczbowej 10, są to: udmurcki $-don/-ton$, ugrojsko-permski $-van/-ven$, $-man/-pan$, $-m\acute{i}n$ i węgiersko-permski $-(n)c$, $-m\acute{i}s$.

2.4.1. Sufiks *-don/-ton*

Pierwszy z nich występuje tylko w liczebnikach udmurckich (40–90) i ma dwie formy: bezdźwięczną *-ton* używaną po nazwach zakończonych na spółgłoskę bezdźwięczną (np. *vit* ‘5’ × *-ton* ‘10’ = *vitton* ‘50’) i dźwięczną *-don*, używaną po spółgłosce dźwięcznej (np. *šizjm* ‘7’ × *-don* ‘10’ = *šizjmdon* ‘70’). Sufiks ten wywodzi się od rzeczownika *dun* (cena) (dialektalne: *don*) i występuje również w udm. *końdon* (pieniądz, kopiejka), utworzonym od rzeczownika *końj* (wiewiórka) (dawniej podatki płacono m.in. w skórkach zwierząt futerkowych). W prajęzyku wyraz ten miał postać **tenz* (cena, wartość) (Strielkowa, 2013, s. 17).

2.4.2. Sufiksy *-van/-ven, -man/-pan, -mijn*

Drugi sufix można odnaleźć w nazwach dziesiątek w języku węgierskim (sufiks *-van/-ven* występujący w liczebnikach 40–90), masyjskim (sufiks *-man/-pan* w 40–60), komi-zyriańskim (sufiks *-mijn* w 30–60) i udmurckim (sufiks *-mijn* w 30), najprawdopodobniej wywodzi się od praugrofińskiego wyrazu **mone / *mune* (dużo), chociaż doszukiwano się również jego związku z praugrofińskim **küme-ne* (10) (Orbán, 1932, s. 56, za Strielkowa, 2013, s. 44).

2.4.3. Sufiksy *-(n)c, -mjs*

Wyodrębnienie trzeciego sufiksu jest mniej oczywiste – występuje w węgierskich liczebnikach *harminc* (30), *kilenc* (9), *nyolc* (8), w komi *kękjámjs* (8), *ękmjs* (9) i udm. *támjs* (8), *ukmjs* (9). Prawdopodobnie jest to zapożyczenie z któregoś z języków tureckich (Benkő, 1970, t. II, s. 61). O ile budowa węg. *harminc* jest zrozumiała ($3 \times 10 = 30$), o tyle wyjaśnienie obecności (etymologicznie) tego samego sufiksu w wyrazach o znaczeniu 8 i 9 wymaga zapoznania się z kolejnym sposobem tworzenia nazw liczb.

3. Liczebniki 8 i 9 (zasada odejmowania)

Zrekonstruowana dla języka prafińskowolżańskiego forma liczebnika 9 ma postać **ükteksä*. Powstała ona z uproszczenia wyrażenia **ükte e-k-sä* (jednego nie ma), gdzie **ükte* to liczebnik 1, **e-* – rdzeń czasownika przeczącego, **-k-* – sufix modalny, a **-sä* – końcówka III osoby liczby pojedynczej. Liczebnik **kakteksan* (8) powstał w taki sam sposób – z uproszczenia (i dodatkowo zharmonizowania wokalicznego) wyrażenia **kakta e-k-sä-n* (dwóch nie ma), jego wygłosowe **-n* to sufix liczby podwójnej.

3.1. Liczebniki 8 i 9 w językach fińskopermskich

We współczesnym języku fińskim liczebniki te mają postać *kahdeksan* (8) i *yhdeksän* (9), w estońskim – *kaheksa* i *üheksa*, ich formy upodobniły się zatem do siebie nawzajem. W obu językach znaczenie drugiego członu całkowicie się zatarło, jednak podobieństwo nagłosu liczebników 8, 9 do liczebników *kaksi*, *kaks* (2), *yksi*, *üks* (1) jest nadal odczuwalne⁶. Domyślnym punktem odniesienia w obu przypadkach jest oczywiście liczba 10, stanowiąca bazę systemu dziesiętnego. Liczby 9, 8 są zatem przedstawione jako wynik odejmowań: $10 - 1 = 9$ i $10 - 2 = 8$.

6 W większości przypadków zależnych temat liczebników 1 i 2 kończy się w języku fińskim na *-hte- lub -hde-*, a w języku estońskim – na *-he- lub -hte-*.

W bardzo podobny sposób nazwy dwóch ostatnich jedności zostały utworzone w pozostałych językach bałtyckofińskich (kar. *üksi* '1' – *ühekšän* '9', *kakši* '2' – *kahekšan* '8') jak również w lapońskich (*okta* '1' – *ovcci* '9', *guokte* '2' – *gávccii* '8'), mordwińskich (*vejke* '1' – *vejkse* '9', *kavto* '2' – *kavkso* '8') i permskich (komi *ętik* '1' – *ękmis* '9', *kik* '2' – *ķęjamis* '8'), chociaż nie zawsze zależność między 1 a 9 oraz między 2 a 8 jest oczywista.

3.2. Liczebnik 9 w językach ugryjskich

Pewne echa zasady odejmowania można zauważyć również w językach ugryjskich. W języku węgierskim liczebnik 9 ma postać *kilenc*. Wygłosowe *-nc* oznacza 10, nagłosowe *kil-* ma z kolei wspólne pochodzenie z węgierskim poimkiem *kívül* (oprócz). Węgierskie *kilenc* oznaczało więc pierwotnie (oprócz [jednego] dziesięć); w podobny sposób zbudowane są: masyjskie *ōntallow* (9), (*ōntal* „strona”, *low* „10”) i chantyjskie *järt-jan* (9) (*järt* ‘nadmiar’, *jan* ‘10’)⁷. Główna różnica w porównaniu z formami fińskowołżańskimi polega na tym, że o ile tam w domyśle pozostaje punkt odniesienia (czyli 10), o tyle w ugryjskich formach liczebnika 9 nie została wyrażona wprost informacja, ile brakuje do 10. Z tego powodu ugryjskie nazwy 8, chociaż formalnie zbudowane podobnie do nazw 9 (węg. *nyolc* ‘8’, *kilenc* ‘9’, mans. *ńollow* ‘8’, *ōntallow* ‘9’), muszą opierać się na jeszcze innej koncepcji.

3.3. Ugryjskie 8

Najprawdopodobniej początkowe *ńol-* (węg. *nyolc*, mans. *ńollow*) wiąże się etymologicznie z węg. *nyaláb* (naręcze) i chant. *ńula* (razem). Liczebnik ten powstałby zatem w wyniku nadania wyrazowi oznaczającemu pierwotnie jakąś bliżej nieokreśloną liczbę przedmiotów konkretnego znaczenia ‘8’. Alternatywna etymologia, również przytoczona w słowniku Benkő (1970, t. II, s. 1051), zakłada pokrewieństwo z obi-ugryjskim wyrazem *ńol* (nos). W każdym razie zewnętrzne podobieństwo (w wygłosie) do liczebnika oznaczającego wartość o jeden większą, czyli 9 (węg. *kilenc*, mans. *ōntallow*), wynika z działania analogii.

3.4. Masyjskie 80 i 90

Analogią tłumaczy się również pochodzenie masyjskich liczebników *ńolsāt* (80) i *ōntalsāt* (90), utworzonych na wzór *ńollow* (8) i *ōntallow* (9) – wyraz *low* (10) został zastąpiony wyrazem *sāt* (100). W liczebnikach masyjskich zwraca uwagę fakt, że w nazwach dwóch kolejnych dziesiątek (70 i 80) występuje taki sam element (*sāt*), który jednak w 70 odnosi się do 7 (*sāt* ‘7’ × *low* ‘10’ = *sātlow* ‘70’), a w 80 – do 100 (czego nie da się jednak oddać w postaci prostego rachunku). Masyjskie *ōntalsāt* (90) można też interpretować nie tyle jako efekt wpływu formy liczebnika *ōntallow* (9), ile jako zbudowaną według tej samej zasady konstrukcję oznaczającą, że do osiągnięcia jednostki wyższego rzędu (setki) brakuje jednej jednostki niższego rzędu (dziesiątki).

7 W dialekcie wachowskim języka chantyjskiego zasada odejmowania ma zastosowanie również w odniesieniu do liczb oznaczających sumę dziewięciu i wielokrotności dziesięciu. Liczebniki te są złoženiami pierwszego członu liczebnika 9 czyli *ōntal-* i nazwy dziesiątki, utworzonej regularnie jako połączenie odpowiedniej nazwy jednostki i wyrazu 10. Prawdopodobnie wyjaśnienie tkwi w chęci uniknięcia powtarzania członu oznaczającego 10 zarówno w liczebniku 9, jak i w nazwie kolejnej dziesiątki (Gławan 2006, s. 153).

4. Liczebniki porządkowe

Wprawdzie artykuł dotyczy przede wszystkim liczebników głównych, jednak żeby wytłumaczyć strukturę nazw liczb pomiędzy pełnymi dziesiątkami, o których mowa w następnej części (5.1.), niezbędne jest krótkie wprowadzenie również i w tę tematykę. Nazwy liczebników porządkowych w językach ugrofińskich zazwyczaj tworzy się regularnie od tematu liczebników głównych za pomocą odpowiedniego sufiksu: węg. *-adik/-edik*: *nyolc|adik* (8.), *kilenc|edik* (9.), mans. *-it*: *low|it* (10.), udm. *-eti*: *kjk|eti* (2.), górnomaryjski *-šâ*: *ik|šâ* (1.), fiń. *-s*: *neljä|s* (4.), *sada|s* (100.).

Częsty wyjątek stanowią liczebniki porządkowe *pierwszy* i *drugi*, które w wielu językach nie pochodzą od liczebników głównych *jeden* i *dwa*, a np. od takich prasłów, jak: **e* (ten): fiń. *ensi*(*mmäinen*), est. *esimene* (1.), **to* (tamten): fiń. *toinen* (2.), **mu* (inny): węg. *második*, mans. *mõt*, lap. *nub'be*, komi *męd* (2.), **eðe* (przed): węg. *első* (1.). W języku masyjskim istnieje jednak również regularnie utworzony liczebnik *kitit* (2.); z kolei w języku udmurckim nieregularność dotyczy tylko liczebnika *nirjseti* (1.)⁸. Zresztą nawet te liczebniki porządkowe, które nie wywodzą się od liczebników głównych, mają zazwyczaj ograniczone zastosowanie, ponieważ już liczebniki porządkowe dotyczące liczb stanowiących sumę 1 (lub 2) i dowolnej wielokrotności 10 są tworzone w sposób regularny, przynajmniej w języku węgierskim: *első* (1.), ale *huszonegyedik* (21.), bo *huszonegy* (21) i udmurckim *nirjseti* (1.), ale *das odiget* (11.), bo *das odig* (11). W fińskim dopuszczalne są obie wersje: *kolmaskymmenestoinen* lub (rzadsza) *kolmaskymmeneskahdes* (32.), chociaż w przypadku liczb 11.–19. używa się tylko form regularnych: *kahdestoista* (12.), nie **tointoista*, co prawdopodobnie można uzasadnić chęcią uniknięcia powtórzenia (por. cz. 5.1.).

5. Nazywanie liczb naturalnych pomiędzy dziesiątkami

5.1. Następną dziesiątka jako punkt odniesienia

W językach bałtyckofińskich i lapońskich nazwy liczb 11–19 są złożeniami nazw odpowiedniej jedności oraz nieodmiennego członu *-toista* (fiń.), *-teist* (est.), *-tuoistōn* (liw.), który pod względem budowy jest odmienionym liczebnikiem porządkowym *toinen*, *teine*, *tuoi...* (drugi). Dosłowne znaczenie fiń. *neljä|toista* (14) to ‘cztery drugiej [dziesiątki]’. W niektórych językach zachował się nawet ostatni człon tego zestawienia, czyli odmieniony w odpowiednim przypadku wyraz 10, np. wot. *üks|tęš|šęmetta* (11), gdzie *šęmetta* to upodobniona fonetycznie do środkowego członu wersja liczebnika *čümettä* (w mianowniku: *čümmē*). W języku estońskim wyraz o znaczeniu 10 ujawnia się w liczebnikach porządkowych: *kuue|teist|kümnes* (16.).

Dawniej w ten sposób tworzyło się regularnie również nazwy liczb znajdujących się między kolejnymi dziesiątkami (21–29, 31–39 itd.), obecnie formy typu *viisi|neljäntä* (35), dosłownie ‘pięć czwartej [dziesiątki]’, są w języku fińskim archaizmami; utworzonych w ten sposób liczebników porządkowych używa się np. do numerowania kolejnych rozdziałów *Kalevali*: *Kahdeksaskolmatta runo* (Runo XXVIII) to dosłownie ‘runo ósme trzeciej’.

8 Wyraz ten pochodzi od *nirjś* (najpierw), co z kolei najprawdopodobniej pochodzi od rzeczownika *njr* (nos) wywodzonego z prauralskiego **nere* / **nēre* (nos, dziób, pysk). Tę część ciała, jako znajdującą się na przedzie, można określić jako „pierwszą”, podobnie jak w języku polskim czoło (*na czele*).

Pewną paralelę można zauważyć w numeracji wieków (rok 1986 to 86. rok XX wieku) czy niektórych sposobach podawania godziny w języku polskim, np. *wpół do jedenastej* oznacza godzinę 10.30, a przestarzałe *trzy (kwadrans) na dwunastą* – godzinę 11.45 (analogiczne formy podawania godziny są używane również w języku węgierskim: *negyed öt* czyli 4.15 to dosłownie: ‘kwadrans [=ćwierć] piątej’).

Następną dziesiątkę jako punkt odniesienia obiera się również licząc po masyjsku w przedziałach 21–29, ..., 81–89. Używa się wówczas połączenia nazwy następnej dziesiątki, odnoszącego się do niej poimka *nopəl* (w kierunku) i nazwy odpowiedniej jednostki, np. *wāt nopəl akwa* (21), dosłownie ‘jeden w kierunku trzydziestu’. Istnieje również krótsza forma: bez poimka, za to z odmienioną w łatywie nazwą dziesiątki: *wātŋ akwa* (21), ‘jeden ku trzydziestce’. Taka sama zasada może mieć również zastosowanie w nazywaniu liczb między setkami: po nazwie następnej setki odmienionej w łatywie następuje określenie odpowiedniej liczby 1–99: *atsātŋ naliman nopəl ŋila* (434), dosłownie ‘cztery w kierunku czterdziestu dążące do pięciuset’ (Riese, 2001, s. 36). Podobnie zbudowane konstrukcje występują również w niektórych językach majańskich, stanowiące ich podstawę działanie arytmetyczne jest określane angielskim terminem ‘overcounting’ (Hurford, 1992, s. 132).

5.2. Poprzednia dziesiątka jako punkt odniesienia

Najczęściej jednak nazwy liczb między dziesiątkami tworzone są w różnych językach w wyniku dodawania, przy czym obranie wcześniejszej dziesiątki jako punktu odniesienia może mieć w różnych językach różne realizacje. Najprostsza polega na zwykłym zestawieniu nazwy dziesiątki i nazwy jedności; tak jest w językach permskich (11–99), bałtyckofińskich, chantyjskim i maryjskim (21–99), mordwińskich i węgierskim (31–99) oraz masyjskim (91–99).

Związek między obiema nazwami może też być wyrażony za pomocą odpowiednich sufiksów, które przyłącza nazwa dziesiątki lub nazwa jednostki, albo po prostu za pomocą odpowiedniego spójnika. Pierwsza z tych możliwości występuje w języku węgierskim, gdzie w liczebnikach 11–29 pierwszy człon przyłącza końcówkę superessywuśa *-n* (na [czym]): *tizenöt* (15) to dosłownie ‘pięć na dziesięciu’ (analogicznie jak w polskim *-naście* ← *na dziesięcie*), *huszonkilenc* (29) to ‘dziewięć na dwudziestu’. Z kolei w językach mordwińskich nazwy te tworzy się, dodając do skróconej formy liczebnika *kemeŋ* → *ke(m)* (10) lub do liczebnika *koms* (20) nazwy jednostki opatrzonej sufiksem *-je*, *-vo* lub *-ge* i z udźwięcznionym nagłosem: *ke|žišem|ge* (17) (*šišem* ‘7’). Wariant ze spójnikiem dotyczy liczebników języka maryjskiego, ale tylko 11–19, np. *lu* (10) + *at* (i) + *ik* (1) = *l(u)|at|ik* (11), natomiast w języku wschodniochantyjskim funkcję spójnika spełnia w nazwach liczb 11–19 i 21–29 wyraz *urakkə* (ponadto): *qos* (20) + *urakkə* (ponadto) + *əj* (1) = *qos urakkə əj* (21). Odwrócona kolejność członów występuje w liczebnikach 11–19 języka masyjskiego i północnochantyjskiego, gdzie po nazwie jednostki a przed liczebnikiem 10 używa się odpowiednio *χujp* (derywatu czasownika *χuji* ‘leżeć’) lub *χos* ‘do’ (Schön, 2012, s. 13).

mans. *akw* (1) + *χujp* + *low* (10) = *akwχujpłow* (11)

płnchant. *χutəm* (3) + *χos* (do) + *jan* (10) = *χutəm χos jan* (13).

Należy mieć na uwadze, że języki obi-ugryjskie nie zdołały wykształcić jednolitej normy literackiej, dlatego w jednym źródle znaleźć można rozmaite formy poszczególnych słów,

dotyczy to nie tylko ich postaci fonetycznej, ale również np. struktury liczebników złożonych. Przykładowo słownik języka mansijskiego Munkácsiego i Kálmána podaje oprócz już wymienionych również formy liczebników wg schematu addytywnego utworzone bez spójników (nie tylko w nazwach 91–99) lub przy użyciu spójników *äri*, *ariy* czy *jä* (po nazwie dziesiątki a przed nazwą jednostki). Notuje także wyraz *lu* (10) i używany po nim w liczebnikach 11–19 wyraz *turum* (nad), np. *lu-turum-kiŋi* obok częstszego *kitxujplov* (12). Podobnie w języku chantyjskim w różnych dialektach stosuje się różne metody tworzenia liczb między dziesiątkami. Obok najprostszej, opartej na zestawieniu nazwy odpowiedniej dziesiątki z nazwą jednostki, występują również „mansijskie” konstrukcje z nazwą kolejnej dziesiątki. Językom obi-ugryjskim nieobce (aczkolwiek rzadkie) są też znane z bałtyckofinńskich konstrukcje z kolejną dziesiątką nazwaną liczebnikiem porządkowym: wsch. mans. *mõt low ŋalov* (18), dosłownie „osiem drugiej dziesiątki” (Honti, 2003, s. 178).

6. Podsumowanie

Strukturę liczebników ugrofińskich można przedstawić w postaci tabeli:

	ugryjskie			permskie		wołżańskie		bałtyckofinńskie	
	węg.	chant.	mans.	komi	udm.	mord.	mar.	lap.	arch.
1	1			1					
2–6	2, 3, 4, 5, 6								
7	7			7					
8⁹	ńC	ńL		C–2		[10]–2			
9	C–[1]	Ń–[1]	L–[1]	C–1		[10]–1			
10¹⁰	T	Ń	L	D		K	L		K
11–19¹¹	10+J						J∈II[K]		
20¹²	H						2×L		2×K
21–29	20+J		J→W	20+J				J∈III	
30¹³	3×C	3×Ń	W	3×V	3×K	3×L	3×K		
31–39	30+J		J→40	30+J				J∈IV	
40–60	4–6×V	4–6×Ń	4–6×V		4–6×N	4–6×K	4–6×L	4–6×K	
41–69	40–60+J		J→50–70	40–60+J				J∈V–VII	
70	7×V	7×Ń	7×L	7×D	7×N	7×K	7×L	7×K	
71–79	70+J		J→80	70+J				J∈VIII	
80	8×V	8×Ń	ńŚ	8×D	8×N	8×K	8×L	8×K	
81–89	80+J		J→90	80+J				J∈IX	
90	9×V	9×Ń	Ś–[1]	9×D	9×N	9×K	9×L	9×K	
91–99	90+J						J∈X		
100	Ś – kontynuanty praugrofińskiego *śata								

9 Gwoli przejrzystości kolejności członów została odwrócona – zapis $-2+10$ itp. byłby zbędnym zaciemnieniem. W nawiasach kwadratowych podałem elementy domyślne. ń symbolizuje pierwszy człon ugrofińskich wyrazów ‘8’.

10 T węg. *tíz*, Ń chant. *jaŋ*, D perm. *das*, C węg. *-(n)c*, perm. *-mıs*, V węg. *-van/-ven*, mans. *-pan/-man*, perm. *mijn*, N udm. *-ton/-don*, L mans. *(-)low*, mar. *(-)lu, -lo, -le*, lap. *logi*, K mord. *kemeń, -gemeń*, fiń. *kymmenen (kymmëntä)*, est. *kümme(nd)* itd.

11 J oznacza dowolną nazwę jednostki 1–9, cyfry rzymskie – liczebniki porządkowe (numery kolejnych dziesiątek).

12 H oznacza liczebnik 20: węg. *húsz*, obi-ugr. *χus*, perm. *kjź*, mord. *komś*.

13 W oznacza mans. *wät* (30).

Przy nazewnictwie dziesiątek zwraca uwagę fakt, że w poszczególnych językach zawsze tak samo tworzy się co najmniej trzy liczebniki: 40, 50 i 60. W mansyjskim i komi-zyriańskim zostały one nawet utworzone za pomocą przyrostków o identycznym pochodzeniu. Do innych podobieństw między językami należącymi do różnych grup rodziny ugrofińskiej można zaliczyć przyjmowanie (w mansyjskim oraz do pewnego stopnia w bałtyckofińskich) przy nazywaniu liczb między dziesiątkami jako punktu odniesienia następnej dziesiątki. Oprócz tego egzotycznego „overcounting” budowa ugrofińskich liczebników złożonych opiera się na takich działaniach matematycznych jak odejmowanie ($9 = 10 - 1$) oraz oczywiście mnożenie i dodawanie. Intryguje homonimia mans. *sāt* (7, 100) i duże znaczenie analogii, przejawiające się w uzgodnieniu form bałtyckofińskich 8 i 9, ukształtowaniu się ugryjskich form 8 pod wpływem 9, węg. *hét* (7) pod wpływem *hat* (6), mans. 80, 90 pod wpływem 8, 9.

Bibliografia

- Csábi, Sz. (Red.). (2003). *Magyar értelmező kéziszótár*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Gławan, A. A. [Главан, А. А.]. (2006). *Имя числительное в диалектах хантыйского языка: сопоставительный аспект*. Tomsk: ГОУ ВПО Томский Государственный Педагогический Университет.
- Honti, L. (1993). *Die Grundzahlwörter der uralischen Sprachen*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Honti, L. (2003). Числительные в угорских языках. *Linguistica Uralica*, XXXIX(3), 175–182.
- Hurford, J. R. (1992). Numerals. W. Bright (Red.), *International encyclopedia of linguistics* (Tom 3, 131–132). Nowy Jork, Oksford: Oxford University Press.
- Kálmán, B. (1976). *Chrestomathia vogulica*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Orbán, G. (1932). *A finnugor nyelvek számnevei*. Bratysława: Slovenská Grafia.
- Pomozí, P. (2000). A mari (cseremisiz) nyelv. Nanovfszky Gy. (Red.), *Nyelvrokonaink* (243–247). Budapest: Teleki László Alapítvány.
- Riese, Th. (2001). *Vogul*. Monachium: Lincom Europa.
- Schön, Zs. (2012). Numeric Systems in Ob-Ugric. Referat przedstawiony na konferencji EuroBabel Final Conference, Lejda.
- Strielkowa, O. B. [Стрелкова, О. Б.]. (2013). *Имена числительные удмуртского языка. История и типология*. Izewsk: ФГБОУ ВПО Удмуртский государственный университет.
- Suihkonen, P. (2001). Suomen ja sen sukukielten lukusanoista. *Solmu*, 2, 23–27. <http://solmu.math.helsinki.fi/2001/2/suihkonen/>
- Марий йылме мутер – Словарь марийского языка* 1–10. (1990–2005). Jozskar-Oła: Марийское книжное издательство. <http://marlamuter.com/>

Słowniki etymologiczne

- Benkő, L. (Red.). (1967–1984). *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–4*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Itkonen, E., Kulonen, U.-M. (Red.). (1992–2000). *Suomen sanojen alkuperä: Etymologinen sanakirja 1–3*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Rédei, K. (Red.). (1986–1989). *Uralisches etymologisches Wörterbuch*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Internetowe bazy danych

Uráli Etimológiai Adatbázis – Uralic Etymological Database – Uralische Etymologie-Datenbank. <http://uralonet.nytud.hu>

A Munkácsi–Kálmán-féle manysi szótár – Mansi Dictionary of Munkácsi and Kálmán. <http://www.babel.gwi.uni-muenchen.de/munka/index.php>

Streszczenie

Artykuł ma na celu przedstawienie systemów liczebników występujących w językach ugrofińskich. Pod uwagę zostały wzięte przede wszystkim liczebniki główne. Przedstawiono ich etymologię i przeanalizowano rozmaite sposoby ich tworzenia opierające się zarówno na mnożeniu (węgierskie *háromszáz* ‘ $3 \times 100 = 300$ ’), dodawaniu (udmurckie *das ukmjs* ‘ $10 + 9 = 19$ ’), odejmowaniu (fińskie *kahdeksan* ‘ $[10] - 2 = 8$ ’), jak i na innych koncepcjach (mansyjskie *naliman nopəl akwa* ‘ $40 \leftarrow 1 = 31$ ’). Wszystkie te sposoby zostały następnie zestawione w formie tabeli ukazującej strukturę badanych liczebników. W podsumowaniu zwrócono również uwagę na uwidocznione w artykule podobieństwa między różnymi językami ugrofińskimi.

Abstract

The article presents systems of numerals found in Finno-Ugric languages, with a particular focus on cardinal numbers. It discusses their etymology and analyzes different ways of constructing numerals, from multiplication (e.g. Hungarian *háromszáz* “ $3 \times 100 = 300$ ”) and addition (Udmurt *das ukmjs* “ $10 + 9 = 19$ ”), to subtraction (Finnish *kahdeksan* “[10] - 2 = 8”) and “overcounting” (Mansi *naliman nopəl akwa* “ $40 \leftarrow 1 = 31$ ”). These constructions are then presented in the form of a table. The conclusion sums up the similarities between different Finno-Ugric languages, which are presented in the article.